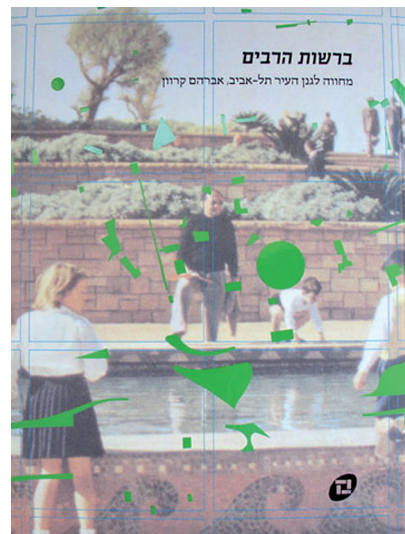


ברשות הרבים מחווה לגנן העיר תל אביב, אברהם קרוון /
הוצאת מוזיאון תל-אביב
עיון בשני גני זיכרון

2003

כתבה: טל אלון מוזס



עיון בשני גני זיכרון תל-אביביים: גן בית יד לבנים וחורשות גן הבנים

טל אלון מוזס

גן בית יד לבנים אשר תיכנן וביצע אברהם קרוון במחצית שנות ה-60, וחורשות גן הבנים, שתכנן גרעון שריג ונחנכו ביום העצמאות 2002 במדשאותיו המוריקות של פארק הירקון, הם ציוני דרך במקומו של הגן בתרבות ההנצחה הישראלית. בן-גוריון ביקש כי זכר הנופלים במערכות ישראל יונצח לא באמצעות אבנים או עצים – אלא ברצון להידמות אליהם, אך דרישתו זו לא מומשה – וזכר הנופלים נחקק באבן, בפלדה ובבטון כבר מהימים הראשונים שלאחר מלחמת העצמאות. מצבות ואנדרטות לזכר הנופלים מוקמו בארץ קרבות, בכיכרות עירוניות ובשטחים פתוחים. הצמחיה שימשה במקומות אלה כרקע בלבד, ולא היוותה חלק מסביבת ההנצחה. הגן כשלעצמו לא סומן כאתר הנצחה חאת על אף הערך הסימלי הגבוה של צמחיית ארץ ישראל, אשר הפך כל פרט מהצמחיה המקומית לסמל טעון משמעות ברבדים שונים. בגן בית יד לבנים ניתן לזהות את ראשיתו של השינוי. הגן – העוטף את מבנה בית יד לבנים כמעט עד לגגו – תוכנן כגן זיכרון התומך ומעצים את חווית ההנצחה בתוך חלל המבנה. בחורשות הבנים שבפארק הירקון הפך הגן עצמו לאובייקט ההנצחה. המאמר בוחן שני גני זיכרון אלה המגלמים את השינויים שעברה תרבות ההנצחה המקומית בארבעים השנים האחרונות. צמחייתו של ארץ ישראל היתה טעונה מאז ומעולם במשא אידיאולוגי. מעולם לא היה עץ היות רק עץ

מאכל כסוף-עלוזה, התמר – עץ פרי גבה צמרת והרקפת – צמח חורפי הנחבא בין סלעים. הערך המוסף של העצים, השיחים והפרחים הודגש בספרות האגדה, הופץ במשלים ובמכתמים הודג על כל שולחן חג מסורתי. עם ההתיישבות העברית החדשה בארץ ישראל זכה עולם הצמחיה המקומי לעדנה. הצמחים היו למתוכנים ביצירת הויקה הילדית בין המהגרים ובין נופיה הזרים של הארץ. צמחי המקרא וספרות האגדה, אותם הכירו היהודים בגולה מתיאורים ספרותיים או מייצוגים מ"יד שניה" על גבי תשמישי קדושה, הפכו למציאות. המחנך יהושע מרגולין כתב כך על המפגש הראשון שלו עם צמחיית הארץ:

"סוף אלול, ואני על מכסה האנייה ההולכת וקרבה אל חופי ארץ אבותי. עיני נעוצות בפאתי מורח... הכרמל בא בים לקראתנו, ועדת עצי תמרים ירוקים עומדים על חוף הים כאילו עדת כהני עליון יצאו בכפיים פרושות לקדם בברכה את הבנים השבים לחיק מולדתם. שלום לכן, כפות תמרים! מה נכספה נפשי אליכן ממרחקי הגולה! עתה הנה באתי לחרוש ולזרוע, לשתול ולנטוע, ושיחת דשאים ואילנות לשמוע."

השימוש בצמחיה בגן העברי היה, לפיכך, טעון במשמעות שחרגה מעבר לערכים האסתטיים והגנניים של הגן. בחירת המינים ואופן הצבתם בגן נועדו לספר סיפור, לשמש כמטפורה.

הבולטים בין הסיפורים היו אלה ששיחזרו את נופיה המקראיים של ארץ ישראל ויצרו תמונות נוף "טבעי מקומי" מנותק מסביבתו – בלב הנוף העירוני. גן הזיכרון, שנועד מלכתחילה ליצור סביבה יהודית הינו, לפיכך, מקרה מעניין לדיון בשאלת השימוש בצמחיה בגן והקשר בינה ובין תרבות הזיכרון. גן בית יד לבנים משתרע על פני גבעה מלאכותית, המקיפה את המבנה. כמתוך גבעת כורכר טבעית, מבצבץ היכל הזיכרון והוא כולו טבול ומוקף בצמחיית ארץ ישראל, שדומה כי זה מקומה הטבעי מימים ימימה. ללא שביל מוסדר, בין ציבורי חצבים ומקבצי זיתים, פוסע המבקר בגן בתבנית נוף מקומי, כמעט לא נגוע. הזנחת הגן בשנים האחרונות אף מגבירה תחושה זו.

חורשות הבנים נשתלו במרחביו המדושים והמטופחים של פארק הירקון. בין הספורטק למרכז השיט נטועים עמודי הזיכרון, שעליהם שמות הנופלים, בינות לחורשות דקלי תמר, זית, חרוב, אלון התבור ועצים אחרים.

בין הגן הנחבא של בית יד לבנים והמרחב הפתוח של חורשות הבנים, מצויה היסטוריית הזיכרון וההנצחה הישראלית – בין המופנם לגלוי, בין האינטימי והמפורט לציבורי ולכללי. בין גר הלילה החופי לתמר המצוי מגולמות ארבעים שנות הנצחה. גן בית יד לבנים תוכנן על ידי אברהם קרוון שהיה הגנן הראשי בעיריית תל אביב בין השנים 1942-1967. הגן נועד להשלים את פיתוח חצר המבנה שתוכנן על ידי האדריכלים לוטן ותורן, וזכי התחרות לתכנון הבניין. בהצעתם המקורית הציבו האדריכלים פסל פלדה אדיר ממדים של שיה צבר שבקע את גג המבואה והזוקק מעל המבנה. הצעה זו נדחתה במהלך התכנון, ולחילופין הוצע לטעת במקום עץ ברזל. עם התקדמות הבנייה נטלה על עצמה מחלקת הנטיעות העירונית את עבודות פיתוח הגן בתיאום עם האדריכלים. הגן שיער קרוון מבודד את הבניין מהכביש ומהווה תווך מפריד שאינו נגיש לקהל. באי הבית מחמנים לפסוע בשבילי הגרנולט

הרחבים המובילים אל המבנה, אך לא לחדור אל הגן. הגן הוא פיסת טבע שמורה אותה יש ללולות תוך כדי טיפוס ופילוס דרך על פי הוראות חוברת ההסברה לגן שהוציאה הנהלת בית יד לבנים. את הצמחיה הנטועה בגן אסף קרוון בסיווריו בארץ ויש



גן הבנים, פארק הירקון, 2003

בה ייצוג למיני העצים, השיחים והפרחים העיקריים המופיעים בגוף המקומי כמו התמר המצוי, הברוש הצרפתי, הרימון המצוי, האקליפטוס, האשל, האלון המצוי, האלה הארץ ישראלית, הדרוף הנחלים, אחירותם החורש, האטד, האשחר רחב העלים, גר הלילה החופי, חבצלת החוף, החצב והצבר. למעלה מארבעים המינים המופיעים בגן אינם מחולקים לפי

בתי גידול אלא שתולים בעירובייה, במטרה ליצור מראה של נוף טבעי - כביכול לא נגוע. חוברת ההדרכה של בית יד לבנים אינה משמשת כמדריך סיורים בלבד. היא אמצעי חינוכי הפונה אל ציבור התלמידים והמבקרים האחרים בגן. בדברי הפתיחה, מוצג המיתוס הקושר בין ישיבת היהודים בארץ ישראל וכסותה הירוקה הן בתקופת המקרא והן בעת החדשה. "ההתעוררות הציונית לוותה בהתעוררות היער הטבעי" לשון הכתוב. מנגד, מוצגת תקופת הגלות כתקופה של שממה בארץ. ההיסטוריקה של הטקסט מגולמת בגן, שבו קובצו עצים, שיחים ופרחים מכל רחבי הארץ "על מנת לשמש סמל לאותה התחדשות תמידית. התחדשות הטבולה בדם ואש וספוגה ברוח של גבורה". המושטות בגן, מושטות בין ייצוגים חיים של התחייה הציונית, זו שהושגה על ידי קורבנם של הנופלים אשר הגן מנציח:

"וכאשר תפסעו בין משעולי הגן, ואווירתה של ארץ ישראל תסחוף את חושכם - זכרו את אלה שבמותם ציוו לנו את החיים ובזכותם הכל פורח ומתחדש כקדם".

מבחינה זו, גן יד לבנים הוא חוליה בשרשרת של גנים דידקטיים, שראשיתה בתכנון הגנים הראשונים בעיר תל-אביב, בשנות העשרים והשלשים. אישים שונים ביקשו לייצג את נופיה של ארץ ישראל בתחום היער הבנויה, ביניהם הצייר אהרון הלוי שזכה בפרס הראשון לתכנון גן מאיר בראשית שנות השלושים, או זוג הבוטנאים חנה ואפרים הראובני אשר שרטטו מתווים לשורה של גנים בוטניים וביניהם גן בשטח ככר צינה דיונגוף, או גן המוקדש לנביאים ולחז"ל בתחום גן מאיר. גן אחרון זה שתוכנן כמצבה חיה לאבות האומה, מהווה תקדים מעניין לגן הבנים. הראובני, בדומה למחנך מרגולין, ראה בתמרים, בארזים ובאשלים ייצוגים של אבות האומה. מטפורה זו הפכה לכללית יותר בגן שסביב לבית יד לבנים: עצי הגן לא זוהו, אמנם, עם דמויות מיתיות, אך היו לחלק מתבנית נופית רחבה שייצגה

את ארץ ישראל כולה. ההאנשה המיתית והדתית חולנה והפכה לסינקדוכה - מטפורה שבה הפרט מייצג את השלם: צמחיית ארץ ישראל כמייצגת את ארץ ישראל.

בעוד שהטקסט המלווה את חוברת ההדרכה ביקש לראות בגן חלק מאתר ההנצחה הכולל של בית יד לבנים, בפועל, עיקר מעשה ההנצחה התבצע בתוך המבנה הסגור. במחצית שנות השישים, הגן בתחומי היער לא נתפס כמקום הנצחה אפשרי, אלא היווה כלי קיבול בלבד לאנדרטה או למבנה הזיכרון. למעלה מחמישים שנה של שכול ואבדן הפכו את ההנצחה לחלק מחיי היומיום. אנדרטאות זיכרון, מאולתרות או ממוסדות, הפכו את הזיכרון בלתי נפרד מנוף היומיום. מימד הקדושה - וההפרדה מן החולין, הנגזרת ממנה - שאפיינו את מקומות הזיכרון של ראשית הקמת המדינה פינו מקומם לאתרים שהנם חלק מהמערך העירוני.

גישה זו עמדה בבסיס ההחלטה להקים את אתר ההנצחה המרכזי לבניין של תל-אביב שנפלו במערכות ישראל - בליבו של פארק הירקון. גן ההנצחה אשר מוקם בין מדרשאות הספורטק, לצד מסלול האופניים והריצה, והפעילות הימית של מרכז השיט היה לחלק מהמציאות היומיומית. "נגישה, מרכזית, מטופחת, כללית ואישית" - כך אפיין פרופ' אסא כשר את האנדרטה העירונית האידיאלית. אדריכל הנוף גרעון שריג, מתכנן הגן, הטמיע איפיונים אלה ועיצב את חורשות הבנים כחלק מההוויה התל-אביבית. האתר נבחר דווקא בשל פומביותו, שהודגשה על ידי השימוש בטופוגרפיה, בצמחיה הגבוהה של חורשות העצים הפזורות במקום, ובמינסטרות הגרניות השחורות הכולטות בשטח. המנסרות, שראשן שבור, נשאות עליהן את שמויתיהם החקוקים של בני היער שנפלו במערכות ישראל. כל מקבץ מוקדש למלחמה מסוימת. המרחב הפתוח מאפשר מעבר בין מקבצי העמודים, ויחד עם זאת גם שהייה והתייחדות בתוך חלל יחסית סגור. השמות החקוקים באבן יוצרים מקום אישי-ייחודי

של הנצחה. אפשר לגעת בשם, להיות חלק מהאבן המשמשת כמראה, ואפשר גם להכיר את האיש שמאחורי השם בעזרת המחשב המצוי בכניסה לגן. צמחיית הגן משתרת את התפיסה התכנונית. עולם הצומח העשיר של ארץ ישראל מיוצג בגן על ידי עצים בלבד. את נופלי המדינה שבדרך מייצגים עצי השקמים, את נופלי מלחמת העצמאות דקלי התמר. החרובים, האורנים, עצי התאנה והיות, צפצפת הפרת והברוש, הדולב, אלוך התבור והתות מייצגים את נופלי מלחמות ישראל לפי סדרן הכרונולוגי. למעט חורשת התמרים, נוכחותן הנופית של החורשות, כשנה לאחר השתילה, עדיין מוגבלת, והדשא הוא הדומיננטי. לצד העצים, לאבנים הבונות את המקום חשיבות לא פחותה: אבן הגרנית השחורה של המינסטרות, שכל הבולת החוצה את הגן כציר מרכזי, הכורכר המקיף את נביעת המים והתלכיד הנחלי התחם את הרחבה המרכזית. בדומה לעצים המייצגים את צמחיית הארץ, מייצגות אבני הגן את סלעיה (למעט הגרנית שהובא מסין).

בשבת חורפית שטופת שמש הגן הומה מבקרים. עמודי הזיכרון משמשים גב מגונן לזוג מתגפף, מקום מסתור למשחקי מחבואים, ואפילו... שער למשחקים בכדור. תל-אביב החילונית, הנהנתנית, שאינה שוקטת על שמריה, משתקפת בגן. מגדלי המגורים, המכוניות החופזות בדרך רוקח, הרצים ורכבי האופניים משתקפים במנסרות הגרנית. אין תווך ואין הפרדה. הקדושה היתה לחלק מחיי היומיום. המתים הם בקרבנו, חלק מההוויה היומיומית שלמדנו להסכים עמה בשנים האחרונות. העושר הבוטני הסוגר על גן יד לבנים צומצם בחורשות הבנים לנבחרת מייצגת של עצים ארצי-ישראליים. חלקם בעלי משמעות עמוקה בתרבות העברית ולחלקם משמעות פחותה. לדברי המתכנן, מקור ההשראה לעצים שבגן במסורת העצים הקדושים הפורים במקומות שונים ברחבי הארץ ולא דווקא בהקשרים הציוניים שיוחסו לחלק מהמינים. לדשא שנעדר מגן יד לבנים נוכחות

דומיננטית בחורשות גן הבנים. הדשא הוא שהופך את גן הזיכרון לחלק מפארק הירקון, אך הוא גם המרכיב הגנני המבטא יותר מכל את הגן המערבי-אירופי ואת תרבות המערב אותה ביקשנו לאמץ. את הזיקה למערב ניתן לזהות גם במקורות ההשפעה על הגן - ביניהם האנדרטה לזכר מלחמת ויטנאם שתיכננה מיה לין במדרשאות ה"מול" שבוושינגטון. אבן הגרנית השחורה, השמות החקוקים בה והשתקפות הסביבה באנדרטה, היוו מקור השראה לעבודתו של גרעון שריג. אך בעוד בווינגטון משתקפים באבן הגרנית השחורה האובליסק הממוקם בקצהו של ה"מול" ומרחבי הדשא המטופחים של האתר הלאומי, בתל-אביב אלה הם המנגליסטים אשר מעבר לשביל, מחוץ לסביבת ההנצחה, אך כה סמוך אליה.

בין הגן הנעול של בית יד לבנים למרחבים הפתוחים של גן חורשות הבנים שעל גדות הירקון, מסופר פרק בתרבות ההנצחה הישראלית.

טל אלון מחס היא אדריכלית נוף